

Rahvusliku religiooni konstrueerimise katsed 1920.–1930. aastate Eestis – taara usk¹

Triin Vakker

Teesid: Artiklis käsitletakse 20. sajandi ühte värvikamat rahvusliku mõttelaadi ja meelsuse kandjat – taaralaste liikumist. Taaralased, keda ühendas mure eestlaste riikliku iseseisvumise järel tekkinud vaimse peataoleku pärast ning häiris kultuurieliidi liigne vastuvõtlikkus Euroopas levinud ideede suhtes, otsustasid jääda truuks esiisade vaimsele pärandile ning asuda sellele toetudes edasi arendama eestlastele loomuomast ja hingelähedast usku. 1930. aastateks arendati välja oma ideoloogia ja kombestik. Artiklis antakse ülevaade taarausku liikumise kujunemisest ja arengust Eesti Vabariigi esimese iseseisvusperioodi jooksul.

Märksõnad: taara usk, Hengo Tuhnola, turaani idee, usuühing Hiis, Kustas Utuste, Maarda Lepp-Utuste

Sissejuhatus

“Kui rahvad oma elu hakkavad elama, siis hakkavad nad o m a viisi mõtlema ja o m a viisi tundma ja o m a viisi uskuma” (Luiga 1908: 103). Nii kõneles Juhan Luiga 1908. aastal, viidates eestlaste kasvavale eneseteadvusele ja 19. sajandi viimastel aastakümnetel elavnenud minevikupärandi uurimisele. Vanavara kogumine, esiisade vaimse pärandi rekonstrueerimine ning eestlaste keele ja ajaloo uurimine kujundasid 20. sajandi haritlaste põlvkonna maailmavaate ning leidsid Eesti Vabariigi loomise järel väga eripalgelisi väljendusvorme. Üheks ehk kõige värvikamaks rahvusliku mõttelaadi ja meelsuse kandjaks kujunes taaralaste liikumine. 1930. aastateks suudeti välja kujundada oma ideoloogia ja kombestik ning kümnendi lõpuks oli usuühing Hiis² laienenud organisatsiooniks, mille allorganisatsioonid – kohalikke Hiisi ja omakultuuri-toimkondi – leidsid peaaegu kõikjal Eestis. Taaralaste tegevus peegeldas Eestis kahe maailmasõja vahel valitsenud rahvuslikke meeleolusid, kuigi tegemist oli tõenäoliselt ühe kõige ebataavalisema väljendusvormiga. Samalaadseid rahvusliku usu konstrueerimise katseid tehti ka mujal Euroopas, sealhulgas meie naaberriikides Lätis ja Soomes, samuti Ungaris.

Taaralaste identiteedi kujunemine

Taaraususe liikumise loojad ja esimesed ideoloogid olid rahvuslikult meelestatud inimesed, kes langesid oma avaldustes ja seisukohtades sageli äärmustesse, mistõttu said neile tihti osaks süüdistused marurahvusluses. Taaralased olid oma avaldustes vastu peaaegu kõigele välismaisele nii kultuuri kui ka igapäeva-elu vallas. Tulevased taaralased leidsid, et omariikluse esimestel aastatel puhkes eriliselt õitsele nn kosmopolitismi vaim ja rahvuslus oli langenud põlu alla (EKM EKLA f 255, m 2: 7, l 34). Igal võimalusel viitasid taaralased 700aastasele orjapõlvele ning eestlastele võõra ja pealesunnitud ristiusu laastamistöele, mis oli nõrgestanud eesti rahva vaimu ning tekitanud tugeva enese alavääristamise kompleksi, millest taaralaste sõnul tuli kiiremas korras vabaneda, peamiselt saavutatud riikliku iseseisvuse püsijäämise nimel.

Taaraususe ühingu asutajate ja ideoloogidena on kõige enam esile tõstetud major Kustas Utustet (kuni 1927. aastani Gustav Kirschbaum)³ ning tema abikaasat kirjanik Maarda Lepp-Utustet (kuni 1927. aastani Martha Sophie Kirschbaum, ka Marta Lepp, Sophia Vardi),⁴ kuid kindlasti väärneb märkimist ka taaraususe ühingu algusaegade arengus silmapaistvalt olulist rolli mänginud, ent juba mõni aasta hiljem surnud kapten Konrad Rotschild, kes Maarda Lepp-Utuste sõnul oli taaralaste ringi aktiivsemad tegelasi (EKM EKLA f 193, m 21: 45, l 6). Algusaastate aktiivsemate liikmete seas oli mitmeid kultuuritegelasi,

Foto 1. Auleid Toomla ja Elle Välimetsa abielu pühitsemine Tallinnas Hengo Tulnola korteris 25. mail 1938. Vasakult: Jaan Urke, Elle Välimets-Toomla, Auleid Toomla, Maarda Lepp-Utuste, Kustas Utuste, Marju Tulnola, Marta Vännas ja Hengo Tulnola. Foto: EKM EKLA A 3: 4554.

Foto 2. Kustas Utuste ja Maarda Lepp-Utuste. Foto: EKM EKLA A 37:2723.

Foto 3. Konrad Rotschild. Foto: EKM EKLA B 181:1419.

kes hiljem mitmetel põhjustel liikumisest kõrvale jäid. Mainida võib näiteks ajaloo huvidega meditsiinidoktorit Juhan Luigat ja ajaloolast Aleksander Pörki. Mõningatel andmetel peeti Juhan Luigat liikumise prohvetiks ja Kustas Utustet usuisaks (Deemant 1983: 4). Kaupo Deemanti sõnul soovitavad omaaegse Riia Vaimuliku Seminari kasvandik Aleksander Põrk võtta taara usut kasutusele püha kolmainsuse printsiip: Isa – Fr. R. Kreutzwald, Poeg – C. R. Jakobson ning Püha vaim neitsi Maarjana – L. Koidula (Deemant 1983: 5).

Taaralaste kohta ilmunud kirjutistes võib kohata hinnangut, et 1920.–30. aastatel tegutsenud liikumise asutajate ja liikmete hulgas domineerisid sõjaväelased. Osaliselt võib seda pidada õigeks, sest liikumise algatajate seas oli tõepoolest kõrge auastmega sõjaväelasi ning ka hiljem täitsid Hiie juhtivaid kohti mitmed sõjaväelise taustaga inimesed. Ent esimeste taaralaste seas leidis ka palju kultuuritegelasi – kirjanikke, teatritegelasi, heliloojaid, samuti inimesi teistelt elualadelt. Taaralaste poolehoidjate hulka kuulusid teiste hulgas teatritegelased Hanno Kompus, Erna Vilmer, Ants Lauter, Toomas Tõnu, tantsija Rahel Olbrei, dr Oskar Lepp ning kirjanik ja tõlkija Ado Kalamees (Ernst Raudsepp).

Esimene kogunemine peeti Taaralaste ringi nime all 3. mail 1925. aastal. Ringi eesmärgiks oli Maarda Lepp-Utuste sõnade kohaselt “rahvusomakultuuri ja rahvusideoloogia loomine rahvusliku (Taara usu) alusel” (EKM EKLA f 193, m 21: 45, l 6). Juhtfiguuridena astusid üles Kustas Utuste ja Konrad Rotschild,⁵ esimene neist esitas üleskutse oma rahvusliku usu vajadusest, Rotschild kutsus aga vabanema ristiusust kui juudiusu orjusest, milleks ainus tee oleks oma rahvusliku usu loomine. Esimesel kohtumisel viibinud kirjanik Ado Kalamees (Ernst Raudsepp) meenutab hiljem, et “uue usu teoreetiliseks põhjendajaks oli siis major Rotschild, kes pika referaadi ette kandis, milles iseäranis pikalt idamaa Vedadel ja Avestadel peatuti ning, nii niipalju kui mäletan, usu ürgsust, tema antipoodlikkust teadusele alla rõhutati” (Kalamees 1930: 5).

Taaralaste esimesi aastaid iseloomustavad eelkõige ideoloogilised otsingud. Esimesi taaralasi ühendas vastuseis kristlusele kui kosmopolitismi vaimu propageerijale, mis nõrgestas eestlaste rahvuslikku eneseteadvust ja ohustas vaimset iseseisvust. Samuti oldi ühel meelel, et muistsetel eestlastel oli kõrgelt arenenud kultuur ja religioon. Selleks, et vabastada eestlased väevõimuga pealesurutud kristluse vaimsest orjusest, oli tulevaste taaralaste hinnangul vaja luua oma usk.

Turaani idee

Üheks võimaluseks oma usu loomisel nähti Turaani⁶ kultuuri ja usu taaselusdamist, mida nii taarausulistele liikumise sees kui ka väljaspool seda propageeris eelkõige Konrad Rotschild. Teooria eestlaste ja teiste soome-ugri rahvaste pärinemisest Uurali-Altai piirkonnast ning sealsete rahvaste kõrge kultuuritasemest oli aga rahvuslikus retoorikas esile kerkinud juba varem. Eelkõige tuleb siin Rotschildi mõjutajatena mainida ajaloohuvidega meditsiinidoktori Juhan Luiga ja Soome ajaloolase Yrjö Sakari Yrjö-Koskineni (Georg Zakarjas Forsman) 19. sajandi lõpust pärinevaid käsitlusi. Kindlasti mängis turaani idee kujunemisel olulist rolli esimestel iseseisvusaastatel hoogustunud hõimuliikumine.

1927. aasta märtsis tegid Konrad Rotschild ja Hanno Kompus isegi ettepaneku asutada ungarlaste eeskujul Turaani selts, kasutades selleks Eesti-Soome-Ungari liidu ja Turaani uurimise seltsi abi (EKM EKLA f 255, m 8: 3, l 36). Siinkohal võib oletada teatud vastuolusid liikumise sees, sest mõnede taaralaste arvates tähendas turaani usu ja kultuuri propageerimine rahvuslikku enesealandust ja võõra autoriteedi varju pugemist. Maarda Lepp-Utuste kirjutas: “See on meie endi argus otsida tuge võõrsilt, pugeda kellegi rüppe,

selle asemel, et otsida oma juurest – oma rahva juurest – langeb Euroopa kadaklusest Turaani kadakluse” (EKM EKLA f 255, m 8: 3, l 36).

Turaani ideed tutvustas Rotschild lähemalt 1925.–26. aastal Kaitseväe kultuurselgitustöö kursusel esitatud ettekandes “Kultuuri probleem”, käsitledes suuresti Oswald Spengleri *Õhtumaa allakäigu* toel kaasaegse lääne kultuuri kokkuvarisemise põhjuseid ning Turaani kultuuri uue kõrgkultuuri tekkimise lähtekohana.

Rotschild kirjutas, et Turaani rahvaste seas on hakanud tekkima mitmeid liikumisi, kuid kõige rohkem peaks eestlasi huvitama meile kõige lähemal seisv soome-ugri rahvaste liikumine, milles tema arvates seni on küll veel vähe edusamme märgata. Ta nimetas 1911. aastal Ungaris loodud Turaani seltsi, mis oli teistest selle valdkonnaga tegelevatest seltsidest oluliselt kaugemale jõudnud: on asutatud Turaani akadeemia, kus tegeldakse Turaani kultuuri uurimisega. Samuti oli Ungaris kokku pandud spetsiaalne turaani teaduse õppekava, mida taheti seltsi eestvedamisel koolide õppekavas kohustuslikuks aineks muuta. Rotschild rõhutas: “Turaani kultuur on meile eestlastele kõikidest teistest kultuuri võimalustest kõige lähemal. Oleme ju sündinud selle rahva peres. Tema hing ja stiil on meile tuttavad, siin võime areneda täies võimises. See on ainukene tee, kus meie tulevik heledamalt vastu hiilgab” (Rotschild 1926: 59). Turaani liikumine oli tema arvates ainuke, mis sai ja tahtis areneda täiesti vabalt ja iseseisvalt ning seepärast oli just turaanlastel kõige rohkem eeldusi uue suure kultuuri loomiseks. Ta deklareeris, et turaanlased on noored elujõulised ja värsked rahvad, kelle ärkamine ei ole kunstlik, vaid on ajendatud sisemisest tungist ja on seega ürgjõuline ning nendelt aladelt ei ole seni veel suurt, maailmatähtsusega kultuuri sündinud. Eestlased aga seisavad sellele võimalikule kultuurile kõige lähemal, kõik teised võimalused olid meile Rotschildi hinnangul hingeliselt täiesti võõrad. Seda, et õhtumaa kultuur on eestlaste jaoks võõras, tõendas Rotschildi arvates ka M. J. Eiseni väide, et eestlased möödunud aastasaja lõpul vahetasid usku nagu kinnast, pidades siin silmas majanduslikel põhjustel ette võetud usuvahetamist (Rotschild 1926: 63). Viidates Juhan Luiga 1908. aastal ilmunud kirjutisele “Eesti muinasusk”, möönis Rotschild, et usku, mis on ühe kultuuri tähtsaim element, ei saa laenata, vaid see peab “rahva hinge omapärast välja arenema” (Rotschild 1926: 64). Ta rõhutas iga turaani liikme püha kohustust pühendada kogu enda energia oma kultuuri loovale tööle, mitte oodata kusagilt mujalt tulevat algatust. Kuna usk on kultuuri tähtsaim element, millest kasvavad välja kõik teised elemendid (kunst ja poliitiline elu), oli Rotschildi meelest kõigepealt vaja uurida ja võrrelda ususüsteeme, mida võib Turaani aladel leida. Selles osas võiks abiks olla rahvakunst, mis aitab määrata piire, milles võis vaimukultuur tekkida, samuti

leida tõendeid selle kohta, millised rahvad võisid mõjutada meie esivanemate kultuuri (Rotschild 1926: 70).

Rotschild tõdes, et meie esiisade – eestlaste ja hõimurahvaste usku on seni vähe uuritud, kuid on siiski teada, et kõik soome-ugri rahvad elasid kunagi koos Uurali mäestikis ning ilmselt oli eestlaste esiisade kultuur tihedates sidemetes Põhja-Aasia rahvaste kultuuridega kuni aastani 500 eKr, mil meie esiisad sellest piirkonnast lahkusid.

Viidates Juhan Luiga artiklile “Soomesugu usk” (1918) püüdis Rotschild näidata sarnasusi meie esiisade muinasusu ja taoismi vahel. Mõiste *tao* tähendas tema arvates elamist kooskõlas loodusega. *Tao* mõiste eitas personifitseerimist, kehastamist ja antropomorfismi. *Tao* nähtavad esindajad olid taevas ja maa: mäed, järved, jõed, metsad, hiied, kaljud ja kivid. Erilise pühaduse objektiks olid mongoli hõimudel puud, metsad ja sellega seoses ka metsloomad, selgitas Luiga. “Eestis on praeguse ajani tuntud looduslised pühaduse objektid, näit: Pühajärv, püha jõgi Võhandu, Kääpa, pühad Voore mäed, Kalevi kivid ja pühad hiied” (Luiga 1918: 27).

Ühenduses muinaseesti kohanimedega Thorpad, Toreida, Thorapitha, Torgel, Tarapaa, pidas Luiga võimalikuks nende nimede tuletamist mitte germaanlaste jumala Thori nimest, vaid tema sõnul “lasevad oletada selles nimetuses Tao muljelist kultust, millega ühendatud mõnel pool Soome-Ugri hõimkondades karu kultus” (Luiga 1918: 30). Rotschild leidis, et Taara nime tuletamisele Thorist ja laenamisele germaanlastelt räägib vastu ka ühe Siberi linna nimi: “Jrtõishi jõe kaldal, kus ta ühineb Arharka jõega, on linnake Taara, mida venelased 1594. a. vallutasid. Ei tahaks kuidagi uskuda, et eestlased germaanlastelt laenasid Thori, et teda Taarana kaugele Siberisse saata. Teekond Siberisse on ikka palju kaugem, kui meilt Skandinaaviasse, kus arvati Taara laenatud olevat” (Rotschild 1926: 82). Seega pidi Rotschildi käsitluse kohaselt liikuma soome-ugri hõimude müüt vastupidiselt levinud arvamusele läände, mitte vastupidi.

Niisiis võib Rotschildi arvates kõigest eelnevast järeldada, et esiisade usk ei olnud sugugi “põlastusväärne paganlus”. Ta kaotas küll oma väärtust pärast esiisade harituma kihi hukkumist muistse vabadusvõitluse käigus, sest vähem haritud rahvas ei suutnud neid “kõrgeid õpetusi” tulevastele põlvedele edasi anda. Seega seisab seoses oma kultuuri ülesehitamisega eestlaste ees tähtsaima ülesandena esiisade usu uurimine, mis peaks saama aluseks uuele usule: “Mitte võõraste rahvaste mütoloogia, vaid meie oma rahva mütoloogia olgu meie usu aluspõhjaks” (Rotschild 1926: 85). Siiski ei pidanud Rotschild võimalikuks lihtsalt asuda esivanemate usku austama, sest kindlasti oleks see 700 aasta jooksul palju arenenud. Seepärast rõhutas ta, et on vaid üks tee: võtta

aluseks esivanemate rekonstrueeritud usk ning arendada sellest ajakohane, kaasaja arusaamadele vastav usk (Rotschild 1926: 86).

Oma usualustelt polnud hilisem taara ideoloogia, mille kujundamisel mängisid ehk kõige suuremat rolli Utused, erinev turaani ideoloogiast. Küsimus oli pigem selle välises vormis. Utused ei võtnud omaks turaani mõistet, pidades taara mõistet eestlastele omasemaks. Kustas Utuste ei pidanud õigeks ka usu täielikku konstrueerimist ning lootis pigem eestlaste õigele suhtumisele, et põhiprintsiipidele tuginedes usk rahva hinges edasi areneks. Turaani idee propageerimine oli nende arvates enese alavääristamine ja võõra autoriteedi varju pugemine. Taara usu tuum peitus Kustas Utuste hinnangul selles, et eestlane peab kõigepealt vabanema lääne ratsionalismi orjusest ning hakkama iseseisvalt mõtlema ja tundma (Kalamees 1930: 5). Rotschildi varase surma tõttu juba 1927. aastal on turaani idee hiljem taaralaste tegevuses äärmiselt vähe mainimist leidnud, samas moodustas see taaralaste ideoloogiliste otsingute perioodil väga olulise osa.

Taara usu ideoloogia ja kombestik

Kuigi oma rituaalide, kommete, tähtpäevade ja pühade väljakujundamisega alustati juba esimestel kokkusaamistel, võttis nende väljatöötamine aega. Sisuliselt loodi need ju täiesti nullist, et need vastaksid kaasaegse maailma arengutasemele. Nii said õpetuse ja traditsioonide väljatöötamisel määravaks 1930. aastad. Liikumise algusaegadel keskenduti peamiselt omakultuuri loomise ja arendamise idee levitamisele, nüüd tegeldi usu põhialuste sõnastamise ja rituaalide ehk taigade väljatöötamisega.

Eelkõige lähtuti ideest, et ühe rahva kõrgeim eesmärk peaks olema vaimne ja kultuuriline iseseisvus. Nii nagu Rotschild, olid ka Utused arvamusel, et esiisade muinasusk oma esialgsel kujul on kadunud, mistõttu tuleb rajada uus rahvuslik usund. Selle juurde oli vaja luua ka uued taarausulised rituaalid, traditsioonid ja tähtpäevad. Loomulikult toetudes säilinud andmetele esiisade vaimsest pärandist. Eestlaste vaimse kultuuri kõrgest tasemest andis Kustas Utuste hinnangul aimu esivanemate rikkalik rahvaluulepärand, milles peitus viiteid ka muistse usundi kohta. Utuste ütles: “Selle kultuuri kõrguse eriliseks tunnuseks on vanade eestlaste usundis hiie kultuse esinemine ja selle monistlik alus. Selles puudus absoluutne kurjus, see imaginaarne suurus, mis on meie praegusesse ideoloogiasse sisse toodud ristiusuga. See usundi alus on filosoofiline tipp, milleni ei ole jõudnud ristiusk tänapäevani” (Utuste 1927: 204).

Taaralased deklareerisid, et usku oli inimestele vaja, et elada õnnelikult ning leida jumalat – kõrgemat eeskuju elamiseks, ideaali, mille poole püüelda,

kuhu suunata oma mõtted, vägi, millest ammutada lootust, tuge, abi ja lohutust oma igapäevase elu elamiseks (EKM EKLA f 255, m 9: 7, l 1). Kustas Utuste rõhutas oma kirjutistes korduvalt, et kõige olulisem oli määratleda usu mõiste ja ülesanne. Usu ülesandena nähti inimese juhtimist igaveste tähiste poole, aga mitte kanoniseeritud, antropomorfelt personifitseeritud jumalakujutelmade asetamist inimese ning jumaluse vahele (Utuste 1938: 369). Tema hinnangul oli väär mõista usu all kirikus käimist, kiriklike kommete täitmist, jumala orjamist ning kuradi, pörgu ja viimse kohtu pelgamist (ERA, f 3587, n 1, s 24, l 33). Usku tuli mõista laiemalt kui pelgalt kombetäitmist. “Usk on elu sisima olemuse tunnetus ja ühtlasi aadete süsteem, mis suuteline kandma ja suunama rahva võimast elujõulist arengut” (ERA f 3587 n 1 s 20 a). Usutunne oli taaralaste hinnangul omane igale tervele ja elujõulisele inimesele, sama kehtis ka rahva kohta – iga rahvas oli loomult religioosne. Seega oli usk taaralaste arvates rahvusliku iseloomuga. Kui puudus rahvuslik ideoloogia, siis puudus ka vaimne side inimeste vahel, üksiteismõistmine, vastastikune lugupidamine, ühine mõtlemine ja tahe – rahvuslik vaimne iseseisvus (Utuste 1930a: 9–10). Eestlastele ainuvõimalik rahvusliku vaimu avaldus oli taara usk, mis pühitsetes rahvuslikku minevikku, kandis rahvuslikke moraalinõudeid ja kombeid. Kustas Utuste kirjutab: “Teist usku, ega teist nime meil pole, kui see, mille poole on pöördunud esivanemad ja hilisemal ajal kõik need, kelle südames on põlenud püha tuli juba rahvusliku enesetunde nõrgema uuestisünni ajast” (Utuste 1930a: 14). Eelnevast lähtudes ei saanud taaralaste tõekspidamise järgi kaks rahvast mingil juhul olla ühte usku, samuti ei olnud võimalik mingi internatsionaalne ega kosmopoliitne elav jumal, kuna see osutus lõpuks ikka mingiks rahvuslikuks jumalaks, nimetatagu teda, kuidas tahes. Kosmopoliitse jumala propageerimine tähendas taaralaste meelest ühe rahvuse vaimu pealesurumist teistele rahvastele, kas moraalse surve abil, st ülistamise, eelistamise või kultuuripropaganda teel või vägivallega, nagu ristiusu toomine eestlastele (ERA f 828, n 1, s 4, l 6–7).

Hiie põhikirja (Põhikiri 1938) järgi oli taara usu õpetuslikuks aluseks tõekspidamine, et “kõik elav ilm on arenemise ja edenemise tulemus, et arenemine ja edenemine sünnib ka praegu ja kestab tulevikus, et arenemine ja edenemine sünnib kindlate seaduste alusel, et nende seaduste tundmine on inimsoole tarviline ja nende täitmine soodustab edenemist ja kindlustab elu”. Sellest lähtuvalt pidasid taaralased tõeks, et ka jumaluse mõiste oli arenen ning tingitud iga üksikisiku vaimsest ning üldisest kultuuri tasemest. “Taara usk võtab omaks jumaluse mõiste kõige kõrgemal tasemel. Taara usk püsib tõekspidamisel, et usutunne on eluinstinkti positiivne avaldus ja suhtub ellu ja maailma positiivselt.” See arusaam leidis väljendamist lühikeses sõnastuses: “Mina usun homsesse päeva. Mina usun, et homne päev on parem kui tänane.

Mina usun, et homme päev on parem tänasest siis, kui mina sellele kaasa aitan. Taara avitab” (Põhikiri 1938: 3–4). Hiilaste hinnangul oli taara usk eluline usk, mille põhimõtted olid kooskõlas teaduslike tõdedega, kuid ta ei pidanud teaduse viimaseid saavutusi usudogmadeks, sest teadus areneb ja teaduslikud tõed on muutlikud.

Arenev oli taaralaste silmis ka jumaluse mõiste, kusjuures jumaluse mõistmine oli tingitud üldisest kultuurilisest tasemest ja iga üksikisiku vaimsest tasemest. Nagu öeldud, võttis taara usk jumaluse mõiste omaks kõige kõrgemal tasemel, st tunnistas vaid tajutavat, hingega mõistetavat jumalat. “Taara ei ole määratav ega kujutatav. Taara on see tundmata tuntud, see hingega tajutav. Taara on elusaladuse sügavaim aime – ilmaruumi liikumata liikuvuses, kosmose haaramata haaravuses, aegade igaveses igavikus” (Hiis 1930/1: 2). Seda, kuidas inimene Taarat tajub, kirjeldati järgnevalt: “[...] kui inimene tajub oma hinges, oma ümber looduses, sünnis, surmas oma hinge salapärasust, siis tajub ta Taarat. Kui teda võib ilu, soov olla hea ning helde, siis tajub inimene Taarat. Igasugune püüd anda jumalusele kuju on Taara mõiste labastamine” (EAA f 3999, n 1, s 37, l 5).

Taaralaste moraaliõpetuse kohaselt vastutas iga inimene ise oma eksimuste eest oma tervise ja õnnega ning kandis nende tagajärgi ja parandas nad oma järeltulijatele, mis kohustas ühtlasi ennast arendama ja püüdlema paremu- sele (EKM EKLA f 255, m 2: 7, l 66–67). Üleüldse ei tundnud taara usk kahte moraalset absoluutsust – absoluutset head ja absoluutset kurja, vaid ainult üht positiivset absoluutsust. Üksnes hea oli taaralaste hinnangul absoluutne, kuri oli vaid hea liiga madal aste. Selline arusaam pärines taaralaste sõnul esivanemate moraalikäsitlusest, kellel olevat kurja kehastus üldse puudunud. Seetõttu ei leidunud taara usus kujutlust kuradist ega põrgust kui absoluutselt negatiivsest vastandist positiivsele taevale (Utuste 1930b: 481). Taaralased väljendasid oma ligimesearmastust ning ühiskonna tunnet sõnadega: “Me kõik tahame olla õnnelikud!” Usuti, et iga üksikisiku õnn sõltub teise inimese õnnest. Nende hinnangul said inimesed ainult siis enam-vähem õnnelikult elada, kui arvestati teistega. Selle järgi, kuidas ühiskonnaliikmed üksteisega suhtlesid ja mil määral teistega arvestati, võis hinnata ka rahva üldist arengutaset (KM EKLA f 255, m 9: 7, l 6). Võib öelda, et taara usu eetika oli suunatud ühiskonnale ja rühmale, mitte üksikisikule.

Selleks, et elada kooskõlas jumalusega, oli inimese ülesanne õppida tundma jumalikke seadusi, igavesi tõdesid, mis avaldusid igal pool looduses, nii inimeste ümber kui ka sees. Loodusseadused olid kehtinud maailma algusest peale ning jäid ka edaspidi püsima, seega pidid inimlikud dogmad ja usutunnistused muutuma vastavalt maailma arenemisele (ERA f 3587, n 1, s 20a: 13–14). Kõige suuremaks patuks pidasid taaralased eksimusi loodusseaduste vastu. Selle

hulka kuulus ka oma rahvuse eitamine, oma töö põlgamine, mis tõi lõpuks kaasa rahvaste hukkumise ja inimese enese hävimise (ERA f 3587, n 1, s 20a).

Nii nagu usku nähti pidevalt areneva ja muutumisvõimelisena, peeti taara usu rituaalide ehk taigade väljatöötamisel silmas nõuet, et need peavad olema kooskõlas moodsa kultuuriga. Omaaegses ajakirjanduses ilmunud kirjelduste põhjal võib arvata, et taaralaste rituaalid meenutasid sageli pigem teatri-lavastusi. Taara usu kombed töötas Maarda Lepp-Utuste ideede järgi välja Tarkadekoda. Usulisi talitusi ei peetud kohustuslikuks, sest arvati, et leidub palju inimesi, kes rituaalide järele vajadust ei tunne, ja kui inimene ei tundnud vajadust, ei tohtinud talle midagi peale sundida. Hiie taiad väljendasid suhtumist jumalusse ning usundilist vahekorda müstilise loodusega.

Taiad olid mõeldud pühitsema inimese isikliku elu suursündmusi (sünd, abielu sõlmimine, surm, lahkunud omaste mälestamine), aga ka rahvuslikke tähtpäevi (Lepp 1930: 40–41). Usuliste talituste juurde kuulus alati urikivi⁷ juures hiisimine (rituaal), millega taotleti hingeliste nõuete rahuldamist elujaatava mõjutamise abil. Hiisimisi võisid läbi viia kõik taaraus ametikandjad – askod, kohalike hiite vanemad ning perekondlikel hiisimistel kõik täisealised taaralased. Viimane oli isiklike sündmuste puhul isegi soovitav. Olulise tähtsusega tähtpäevadel süudati urituli, mille leek sümboliseeris puhastumist, selles äärmiselt pühalikus toimingus osalesid hiislar (hiietar), tulevanem ja kaks hiieneitsit. Enamiku tähtpäevade puhuks kujundati valged riided halli tikandi ja punasekirjalise vööga, leinasündmustel aga hallid kollase tikandi ja sinisekirjalise vööga rõivad (sinine ja kollane olid taaralaste leinavärvid). Uritule süütamiseks oli kujundatud eriline tseremoonia (ERA f 3587, n 1, s 20a. Üldised ettekirjutused hiisimiseks).

Kuna usulised talitused ei olnud kohustuslikud, võisid Hiie liikmeteks olla kõik, kes pooldasid taaraususe tõekspidamisi. Usku peeti tahteavalduseks ning taaralaseks tuli lugeda igaüks, kes tahtis olla taaralane, arvestamata tema kuulumist või mittekuulumist Hiie liikmete nimistusse (HT 1934/1: 4). Sellest tulenevalt koosnes Hiie liikmeskond lihtliikmetest ja pühitsetutest. Hoolimata vabatahtlikkusest oli isiku Hiie liikmeks pühitsemine väga oluline rituaal, sest selle toiminguga sõlmiti inimese ja Hiie vahel vaimne liit ja kõrgemate vägede ühendus. Pühitsemine tähendas inimese vabastamist kõigist võõrmõjutustest ning ümbritsemist n-ö vaimse kattega ehk Hiie vaimuga. Selle aineliseks tunnuseks oli tõlet,⁸ mida pühitsetud liikmed pidid kandma oma ihul (ERA f 3587, n 1, s 20a. Austatud kohalviibijad, lk 8).

Inimese elu puudutavatest taigadest olid ühed olulisemad abiellumise ja elust lahkunute saatmise taig. Kuna inimese hingelisel kujunemisel mängib olulist rolli vanemate mõju ja perekond üldisemalt, kujunes üheks olulisemaks riituseks abielu pühitsemine. Taaralased uskusid, et abielu oli juba eestlas-

Foto 4. Tõlet. Foto: Triin Vakker.

te esivanemate silmis äärmiselt püha. Perekonna omamine ning lasterikkus oli täisväärtusliku ja õnneliku elu ning headuse tähtsamaks eelduseks (HT 1934/3: 1).

Üks esimesi, mille väljatöötamist alustati juba liikumise tegutsemise esimestel nädalatel, oli matmise taig. Taara usk mõistis surma nagu sündigi elu arenemise ja uuestisünni nähtena, mitte patu palgana. Lahkunu tundmatusse saatmine pidi toimuma urilas, kus pärast jumalagajattu uritule juures lahutati lahkunu mahajääjatest eesriidega. Pärast seda toimetasid eriliselt vannutatud isikud matmise või põletamise (põletusmatuste korraldamiseks taaralased siiski õigust ei saanud) vastavalt lahkunu soovile. Sellest toimingust võis osa võtta üks lahkunu sugulaste poolt volitatud kaugemas suguluses olnud vanemais aastais sugulane (PL 1930: 3). Tundmatusse lahkunu perekondlik mälestamine kestis alates surma hetkest nelikümmend päeva. Lahkunu mälestamiseks süüdati perekondlik urituli hingeheitmise kellaajal järgmistel päevadel: neljandal lahkumise päeval (tavaliselt ärasaatmisele järgnev päev), seejärel igal järgneval üheksandal päeval. Viimast – viiendat korda tuli urituli süüdata neljakümnen-dal lahkumise päeval. Pärast seda toimus lahkunu perekondlik mälestamine hingedeajal – hingedepäeval. Sel päeval mälestas Hiis lahkunuid nimeliselt. Lahkunud taaratarkade mälestamine pidi toimuma igal aastal igavesti, askosid ja kohalike hiite eluaegseid vanemaid mälestati vähemalt üheksa aasta jooksul pärast nende lahkumist, teisi teenekaid vanemaid vähemalt seitsme ning muid juhtivaid tegelasi vähemalt viie aasta jooksul pärast nende lahkumist (ERA f 3587, n 1, s 20a. Üldised ettekirjutused hiisimiseks).

Nimetatud taigade ning teiste taara usu jaoks oluliste tähtpäevade puhuks töötati välja ka spetsiaalsed loitsud ja taialausumised. Olulisim loits, milles oli kokku võetud taaralaste usu alus, oli eelpool nimetatud “Mina usun homsesse päeva...” Lisaks sellele pidid talituste läbiviijad teadma peast uritule taialausumist, pühitsemise taialausumist, tõleti pühitsemise taialausumist ning mitmeid muid eriloitse ja lausumisi, mida loeti talituse käigus vaheldumisi kandlemängu ja koorilauluga. Loitsud ja lausumised olid salajased ega olnud mõeldud laiemale avalikkusele tutvustamiseks. Taaralaste pühapaikadeks olid eelkõige looduses asuvad hiied ja Hiie pühakojad ehk urilad.

Taara usu olulisemad tähtpäevad

Lisaks oma sümboolikale ning rituaalidele kujundati välja ka mitmed tähtpäevad rahvuslike sündmuste tähistamiseks või mälestamiseks. Üheks olulisemaks tähtpäevaks kujunes Jüriöö ülestõus, mille tähistamine oli alguse saanud 23. aprillil 1928. Taaralaste arvates tõstis Jüriöö pühitsemine eestlaste rahvuslikku enesetunnet ja eneseusaldust. Leiti, et kui seda ei pühitseta, siis “ei puudu palju, et olemegi rahvas, kes ei tunnusta oma ajalugu” (VV 1940: 21). Tavaliselt koosnes õhtu kõnedest, hiisimisest ja muusikalistest etteastetest. 29. septembril tähistati tunnustuspäeva, mille eesmärgiks oli kõikide elavate eestlaste teenete tunnustamine, “mis nad osutanud oma rahvale ja kodumaale, ulatagu need teened üle riigi, oma linna-valla või ainult pere ehk talu piiridesse” (HT 1934/4: 2). Sügisestest tähtpäevadest oli olulisim hingedepäev, mil mälestati esivanemaid ning rahvuskangelasi. Hingedepäevaga seostus kalmuhiie päev, mida peeti septembri lõpus. Sel päeval kutsuti kõiki taaralasi üles vaikselt mälestama oma lähedasi, külastades omaste kalme ning süüdates seal õhtuhämaruses urituled või küünlad. 1934. aastal algatati rahvusaate päeva tähistamine, milleks valiti 31. oktoober (langes kokku luterliku usupuhastuspühaga). Selle tähtpäeva eesmärk oli koondada rahvusaate kandjad (nii üksikisikud kui ka organisatsioonid) rahvusliku ideoloogia arendamiseks. Sel päeval peeti avalik koosolek, millest võtsid osa kõik rahvuslike küsimustega tegelevad asutused, organisatsioonid ja üksikisikud (HT 1934/4: 2). Detsembrikuu alguses tähistati valgoote päeva, sisuks pööripäevaga seostuv valguse ootamine. Sageli seostati seda ka Eesti ajaloo rahvusliku tähtsusega sündmustega, näiteks 1917. aasta revolutsiooniga, mis viisid Eesti iseseisvuse teele, samuti Vabadussõja algusega (HT1934/1: 2). Väga oluliseks pidasid taaralased jõule ja vana-aastaõhtut, mida tähistati 24. detsembril algavate ja 6. jaanuaril lõppevate talipühadena. Taaralaste jõulud keskendusid lastele, kellele jagati sel tähtsal pühäl kingitusi.

Kõik jõulude ja uue aastaga seotud kombed ja taiad pidid olema positiivsed, elujaatavad ja rõõmsad ning tulevikku suunatud (Hiis 1930/2: 28–29).

Hiie tähtsaim ja kõige tõsisem tähtpäev oli iseseisvuspäev ehk Eesti Vabariigi aastapäev. Seda tuli pühitseda väärikalt ja sellele ei tohtinud järgneda meelelahutuslikku osa, mis oleks meeleolu hajutanud. Kõik inimesed, nii esi-nejad kui ka pealtvaatajad pidid riietuma rahvusrõivaisse. Pühitsemine ise toimus kahes osas: kõned ja seejärel hiisimine (EKM EKLA f 255, m 13: 3, l 65). Taaralased pidasid Eesti Vabariigi loomist nii oluliseks, et võtsid 1930. aastate esimesel poolel Hiie sisemisel asjaajamisel kasutusele oma ajaarvamissüsteemi, mille kohaselt algas aasta 24. veebruaril ehk Eesti Vabariigi aastapäeval ning aega hakati arvestama vabariigi loomise aastast ehk 1918. aastast. Kasutusele võeti ka oma kuude nimetused, mida oli püütud juurutada juba üsna liikumise loomisest peale: helmekuu (jaanuar), radokuu (veebruar), urbekuu (märts), mahlakuu (aprill), lehekuu (mai), õilmekuu (juuni), heinakuu (juuli), lõikuskuu (august), sügiskuu (september), hingekuu (oktoober), talvekuu (november) ja jõulukuu (detsember).

Üsna aktiivselt tegeldi ka rahvusrõivastusega. Nimelt leiti, et igapäevases riietuses tuleks kasutada rohkem eestlaste rahvariiete elemente. Pahaks pandi nende kasutamist nn muuseumiesemetena: “Rahvusrõivaste küsimuses ollakse samuti kätt-jalgapidi kinni muuseumi mõistetes. Jäme ots on muuseumi tegelaste käes” (EKM EKLA f 255, m 5: 3, l 6). Propageeriti rahvusrõivaste ideed, mis tähendas, et rõivaste valmistamisel tuli kasutada kaasaegseid materjale ja pidada silmas moevoole, kuid rikastada neid rahvuslike elementidega. Eelkõige asuti n-ö rahvustama naiste riietust, selle tuliseks propageerijaks sai Maarda Lepp-Utuste, kes asus ühena esimestest iga päev kandma rahvuslike motiividega stiliseeritud rõivaid. Taaralaste hinnangul ei olnud eestlaste toitumisharjumused korrastatud ega arvestanud meie kliimaatilisi tingimusi (Hiis 1933/4: 91). Kahjuks ei ole täpsemalt teada, milles väljendus rahvusliku toitlustamise käsilevõtt. Lisaks mainitule asendasid taaralased sakslastelt laenatud *härria* ja *proua* oma kõnepruugis nimetustega *isand* ja *emand*.

Foto 5. Maarda Lepp-Utuste. Foto: EKM EKLA Alb 184:46.

Üsna oluline oli Hiie üritustel muusikaline kujundus. Enamasti kasutati nii usuliste toimingute kui ka muude ürituste ilmestamiseks juba varem loodud, aga ka kaasaegseid isamaalise sisuga laule, näiteks “Isamaa hiilgava pinnalta paistab”, “Sind armastan Eesti, mu isade maa”, “Su põhjamaa päikese kullast”, “Kuldne Kalevite kangelaste maa” jpt (ERA f 3587, n 1, s 20a. Taaralaste laulud).

Liikmeskonna kujunemine

Teadaolevalt leidis esimene suurema hulga Hiie liikmete pühitsemine aset 1932. aasta esimesel jõulupühal, 25. detsembril, kuid täpsemad andmed Hiie liikmete arvu ja taarausuliste kohta üldisemalt puuduvad. 1934. aasta rahvaloenduse andmetel määratles ennast taarausulisena 171 inimest (116 meest ja 55 naist) (Deemant 1988). Rahvaloenduse põhjal elas Tallinnas 53, Harjumaal 20, Võrumaal 15, Pärnumaal 12 taarausulist, mujal Eestis leidus vaid üksikuid taaralasi (PM 1935: 5). Aja jooksul liikmete arv aga kasvas ning 1940. aasta suveks, mil liikumise tegevus seoses Nõukogude okupatsioonivägede saabumisega katkes, oli registreeritud ümmarguselt 700 liiget. Hiie liikmete registreerimiskaartide põhjal registreeriti 1932. aasta oktoobrist kuni 1940. aasta maini 650 liiget.⁹ Taaralase Hengo Tulnola hinnangul oli 1940. aastaks Hiie tegevliikmeskonnas ümmarguselt 1000 eestlast. Peale selle oli teatavates küsimustes end taara usu toetajatena avaldanud umbes 3000 inimest. “Ent selle 4000-lise kogumi hulgas oli kolmveerand osal tahte teritamine nii poolikul teel, et selle valmimine organiseeritud tahteks vajas veel aasta-teise soodsaid tingmusi, muu mass aga aastakümneid” (Tulnola 2005: 154–155). Hengo Tulnola avaldas 1930. aastate keskel arvamust, et kuigi nimeliselt kuulus hielaste hulka väga väike osa eestlastest, kuulus sisuliselt Hiie vaimu kandjate hulka enamik eesti rahvast (ERA f 3587, n 1, s 17, l 135). Mõningate andmete kohaselt ulatus taara usu pooldajate arv lõpuks lausa umbes 17 000 inimeseni (Theophilus 1939: 54).

Ka liikmete koosseisu kohta on raske öelda midagi kindlat. Nagu eelpool nimetatud, on üsna tihti rõhutatud sõjaväelaste osatähtsust Hiie liikmete hulgas. Selles osas toovad selgust liikmekaardid, mis näitavad, et liikmete hulgas oli ainult 9 ohvitseri ning 15 alama astme sõjaväelast. Enamuse moodustasid aga teiste elualade esindajad. Töölisi ja käsitöölisi oli näiteks 147, koduperenaisi 59, kooliõpilasi 57, põllumehi 46 jne. Samuti leidus liikmeid igast vanuserühmast – vanimad liikmed olid 70aastased ning noorimad alles sülelapsed (lapsed said liikmestaatuse automaatselt vanemate kuuluvuse järgi). Suurem osa Hiie liikmetest oli siiski sündinud 20. sajandil. Üsna palju oli liikmete ja toetajate hulgas Ülemaalise Eesti Noorsoo Ühenduse liikmeid, mis lubab arvata,

et eeldusi järelkasvuks oli ka edaspidiseks, kuna 1930. aastate esimeseks pooleks oli see noorteliikumine taaralastega tihedalt seotud. Selgub ka, et valdav osa liikmetest elas Tallinnas (379), Harju-, Pärnu- ja Viljandimaal, kuid vähesel määral ka teistes paikades. Lisaks on nimetatud välismaal elavaid liikmeid Danzigis ja Kopenhaagenis – mõlemas linnas elas üks taaralane. Aastate jooksul lahkus taaralaste ridadest 12 liiget (Arjakas 1987: 1001).

Vaatamata asjaolule, et liikmete hulgas ei olnud sõjaväelaste osatähtsus kuigi suur, oli nende roll taaralaste juhtivate tegelaste ning ideoloogide seas üsna oluline, eriti 1930. aastatel. Nii Tarkadekoja kui ka Hiie vanematekoja liikmete hulgas oli aastate jooksul mitmeid kõrgema ja madalama auastmega sõjaväelasi. Taarausulise liikumise olulisemate suunajatena väärivad nimetamist major Hengo Tulnola, major Richard (Rihard) Taalder, kolonel Troadi (Traadi) Lango, kolonelleitnandid Allo Koik, Jaan Org, Karla Liivola ning Ago Reio jt. Loomulikult jätkas aktiivset tegevust ka taarausulise liikumise algataja ja ideoloog major Kustas Utuste (ERA f 3587, n 1, s 24, l 51–52). Lisaks nimetatud sõjaväelastele oli liikumise juhtivate tegelaste hulgas siiski ka hulk kultuuri- ja haridustegelasi ning teiste elualade esindajaid. Oma toetust näitasid taaralaste avalikel üritustel osalemisega paljud mõjukad avaliku elu tegelased, nende hulgas Jüri Uluots, Johan Laidoner, Aleksander Jaakson, Juhan Aavik, August Mälk, Johan Pitka, Eduard Laaman, Mihkel Aitsam ja mitmed teised (Tulnola 2005: 155).

Foto 6. Kustas Utuste.
Foto: <http://www.maavald.ee>.

Taaralaste ühiskondlik tegevus

Ideoloogilise selgitustöö tegemisel peeti esmajoones silmas oma liikmeskonna vajadusi ning kõige sagedamini korraldati selleks ettekande- või selgitusõhtuid. Kõige levinumad teemad olid rahvususk ja rahvuslik iseseisvus. Siinkohal tooksin näiteks mõned ettekannete teemad: “Eesti rahvusaate kandja on Taara usk”, “Eesti ja Piibli võrdlegende”, “Rahvusliku omapära otsimine rahvuslikus enesealavääristamises”, “Väärilmõjundid Eesti elus” jne. Olulist rolli taara usu ideede levitamises mängisid Eesti eri paikades tegutsenud omakultuuri toimekonnad. Samas väitsid taaralased korduvalt, et neil ei ole eesmärki teha kindlakavalist selgitus- või mõjutustööd. Kirjas ühele huvilisele ütleb Kustas

Utuste: “Meie ei taha käia kristluse jälgedes ega omastada nende missiooni-võtteid – ei avalikke ega salajasi” (ERA f 3587, n 1, s 24, l 45). Siiski jääb liikmete kirjavahetusi lugedes mulje, et üsna sihikindlalt õhutati liikmeid taara usku tutvustama ning uusi liikmeid värbama – tuli “ümbruskonna rahva seas helgemaid päid, arukamaid inimesi kaasa tõmmata, kutsuda nad Hiide” (ERA f 3587, n 1, s 24, l 45). Ilmselt kandis tehtud selgitustöö vilja, sest avalikkuse huvi taaralaste tegevuse vastu kasvas ning taaralaste hulk suurenes. Edu kohta annab kinnitust ka asjaolu, et 1940. aastaks tegutses kokku kolm kohalikku Hiit ning soovi Hiie moodustamiseks olid avaldanud veel mitmed omakultuuritoimkonnad.

Üha sagedamini korraldati ka avalikke üritusi, kus oli võimalus oma usukombeid tutvustada. Mitmel korral toimus vabas õhus taaralaste abielu pühitsemine ning mõnel korral ka liikmeks pühitsemise toimingud. Lisaks korraldati kultuurilisi ning seltskondlikke ettevõtmisi nii Hiie siseriingis kui ka väljaspool seda. Nende läbiviijateks olid eri valdkondade eest vastutavad Hiie toimkonnad ehk kolded. Regulaarselt korraldati rahvatantsude ja -mängude õhtuid, samuti etendasid Hiie isetegevuslased korduvalt Maarda Lepp-Utuste näidendeid. Oluline koht taaralaste ettevõtmistes oli alati muusikal. Tallinnas tegutses muusikaring ning loodi ka Hiie segakoor, mille liikmeskond kasvas ligikaudu saja liikmeni, kellest pooled olid taaralased. Koori repertuaari kuulusid ainult ilmalikud, peamiselt rahvusliku sisuga laulud, millest suur hulk pärines taaralaste endi sulest. Koorilaul kuulus sageli ka rituaalide juurde ning oli lahutamatuks osaks rahvuslike tähtpäevade tähistamisel, kuid kõige enam kasutati rituaalide ning tähtpäevade muusikalises kujunduses kannelt, tegutses ka kandlemängijate ring (Arjakas 1987).

Kuna taaralaste usuliste talituse läbiviimise kohana olid eelistatud vabas õhus asuvad hiied, sai Tallinnas üheks suuremaks ühiskondlikuks ettevõtmiseks Sõjamäe hiie rajamine. 19. juunil 1927. aastal asetati Sõjamäele esimene kivi, mälestamaks 1343. aasta vabadusvõitluses langenud kangelasi. Koos sellega istutati sinna ka seitse tamme Paides rahuläbirääkimistel esimestena asjatult surmatud nelja eesti kuninga ja kolme sulase auks. Tammed oli eraldanud Tallinna linn. 1928. aasta kevadel jätkati puudeistutamist, lootes kujundada sellest noorsoo looduse austuse ning kodumaa kaunistamise kommet (TLA f 82, n1, s 925, l 1–2). 1933. aasta kevadel asutati Sõjamäe kaunistamise komitee, mille eesotsas olid taaralased A. Krikmann ja J. Org. Komiteesse kuulusid esindajad kaheteistkümnest organisatsioonist ning asutusest, nende hulgas ka Tallinna Hiiest. Komitee peamiseks eesmärgiks oli “võimsa mälestussalu (hiie) rajamine, mis vastaks rahvuse praeguste ja tulevaste usulis-piduliste kogumiste nõuetele, nagu on Jüriöö kangelaste mälestamine, rahvuspüha avamise pühitsemine jne” (TLA f 82, n1, s 925, l 6). Mäe keskele pidi jäetama suur

legendik rahvakogunemiste jaoks. Legendikul asuvat urikvi pidi ümbritsema poolringikujuline metsasein ning kogu legendik pidi tervikuna olema metsaga piiratud. Sissekäigud legendikule sooviti kujundada võimsate puudega ning sissekäike pidi olema kolm – põhjast, läänest ja edelast. Mäe põhjatippu tuli kunstlikult kõrgendada, sinna taheti asetada 15 m kõrgune tulila – sümbolseteks tulesüütamisteks, mis pidi sümboliseerima Jüriöö tulesid. Sõjamäe idapoolsesse ossa plaaniti süvendada tiik. Juba istutatud nn kuningatammede juurde viivad teed pidid plaani järgi laienema legendikuks ning sealt edasi tulila künkale. Kaitseks tuulte eest tuli kogu mägi tihedalt ääristada puudega. Lõplikult väljakujundatuna pidi Sõjamäe mälestussalu saada “ideomootoriliseks keskuseks maastikul, mis aitab liita kaasaegse rahvapõlve ühiseks ideoloogiliseks massiks täis usku ja lootust eesti rahvuse väärikasse tulevikku” (TLA f 82, n1, s 925, l 7). Hiis pidi siduma eestlased oma mineviku ja olevikuga ning ühendama oma kodumaaga (HT 1934/2: 3). Sõjamägi anti Kultuur-Ajaloo Seltsile tasuta kasutamiseks kümneks aastaks. 1933. aastal kuulutati välja hiie kavandite võistlus, kuhu laekus seitse konkursitööd. Kavandi tingimustes olid loetletud hiie põhielemendid: rahvakogunemiste legendik vähemalt 12 000 inimesele vabalt seismiseks; tulila; urila rahva pidulike ja pühalike tunnete äratamiseks; leinakaskedega ümbritsetud väike veekogu vaikselt mõtiskluseks ja enese taasleidmiseks (PL 1933: 3). Sõjamäe hiis pidi valmima 1943. aastal Jüriöö ülestõusu 600. aastapäevaks. Kahjuks algas enne sõda ning sõjajärgsetel aastatel hävisid istutatud puud, välja arvatud üks tamm.

Usuühingu Hiis põhikirja kohaselt oli ette nähtud ka oma kalmistute rajamine. 1934. aasta talvel pöördus Tallinna Hiie juhatus linnavalitsuse poole palvega eraldada kalmuhiie rajamiseks maad Rahumäel juudi surnuaia ja Järve vaksali vahelisel nõmmel. Linnavalitsuse ehitusosakond arvas, et Rahumäe kalmistu ala võiks laiendada ning anda osa sellest maast Hiie kasutusse, kuid liikmete vähesuse tõttu ei peetud õigustatuks palvet eraldada selleks kahe hektari suurune maa-ala (PL 1934: 6). Järgnevalt asus Hiis koostama kava kalmuhiie rajamiseks (HT 1934/2: 3).

Eraldi käsitlemist väärivad taarausu suhted teiste uuspaganlike liikumistega. Kuna Euroopas toimus analoogselt Eestiga rahvusluse ja uuspaganluse kiire tõus, on taaralaste tegevust analüüsid ja kirjeldades püütud luua seoseid teiste, peamiselt Saksamaal ja Lätis asuvate uuspaganlike ja muinasusku taaslustada püüdvate usurühmade vahel. Selle üheks eelduseks on väliste sarnasuste olemasolu. Peaaegu kõik uuspaganlikud rühmad olid parempoolsete ja kohati marurahvuslike vaadetega, teistest olulisemat rolli mängisid sõjaväelise taustaga inimesed. Lähemal vaatlusel selgub siiski, et Saksamaal tegutsenud tannenberglased ja *Bund für Deutsche Gotterkenntnis* ning Lätis tekkinud Dievturi liikumine esindasid taaralastest hoopis erinevat jumala-

kujutlust, teistsugune oli ka organisatsiooni sisemine ülesehitus, rituaalid ja kombestik. Taaralased ise pidasid sarnasuste otsimist rahvusliku enesealavääristamise tunnuseks ja eitasid igasuguseid mõjutusi. Mõjutuste eitamine ei tähendanud aga kontaktide puudumist. Teada on, et kirjavahetuses oldi mitmete, peamiselt Soome ja Ungari uuspaganlike liikumiste tegelastega.

Taaralaste tegevuse hääbumine

Okupatsioonija alguses langesid taaralastele osaks samasugused repressioonid, tegevuse piiramine ja kontrollimine nagu teistele Eestis tegutsenud usuühingutele. Taaralaste viimaseks ulatuslikumaks kokkusaamiseks jäi Maarda Lepp-Utuste matmine taara usu kommete kohaselt Sangaste kalmistul 14. novembril 1940. aastal (Deemant 1988). Võib oletada, et Lepp-Utuste haigus ja suutmatus taaralaste tegevuses kaasa lüüa halvas mingil määral kogu ühingu tegevuse. Tegelikult olid juba mitu aastat varem Hiie juhtivate organite vahel tekkinud lahkkelid, mille tõttu taaralaste tegevus juba viimasel kolmel-neljal aastal enam arenemise märke ei ilmutanud, pigem võis täheldada vaikset hääbumist. Lisaks iseloomustas liikumise viimaseid aastaid vaimne tardumine tõekspidamistes ning tõeliselt autoriteetsete juhtide puudumine (Arjakas: 1000). Mõned aktiivsemad liikmed püüdsid küll olukorda parandada, kuid ilmselt ei kandnud nende pingutused vilja. Võib öelda, et selleks ajaks, kui taaralaste tegutsemine Eestis ametlikult registreeritud usuühinguna võõrvõimude saabumise tõttu katkes, oli nende tegevus muutunud mitmetel põhjustel suhteliselt väheaktiivseks.

Okupatsioonivõimude poliitika tõttu kujunes paljude taaralaste saatus väga traagiliseks. Säilinud on nimekiri taaralaste üksikutest juhtivatest tegelastest, kelle saatuse kohta käivad andmed pärinevad Nõukogude okupatsiooni perioodist. Paljud vangistati ning viidi Venemaale. Hengo Tulnola nimetab kokku 26 Hiie juhtivat tegelast, kellest suurem osa saadeti Venemaale. Nende hulgas ka Kustas Utuste, kes vangistati 1941. aasta 13. mail oma kodutalus Utusel. Taaralaste juht Utuste suri 14. detsembril 1941. aastal Venemaal Kirovis (Tulnola 2005).

Niisiis katkes taaralaste ametlik tegevus okupatsiooni algusega. Nende ideoloogiat kandsid Nõukogude perioodil edasi vähesed esimesel iseseisvusperioodil tegutsenud taaralased. Viimane asko Hengo Tulnola suri 1986. aastal ning maeti taara usu kombekohaselt.

Kokkuvõte

Taaralaste tegevuse esimesi aastaid iseloomustas tagasihoidlik avalikkuse tähelepanu, ehkki ajakirjanduses nende tegevust mõningal määral siiski kajastati, enamasti ülevaatlikus ja hinnanguid mitteandvas vormis. Taaralased ise olid seevastu veendunud, et nende tegemisi saatis esialgu mõnitav ja naeruväärstav suhtumine. See vastab osaliselt tõele, kuid võrreldes 1930. aastatel avalikkuse huvi suurenedes väljendatud taara usu vastase kriitikaga oli 1920. aastate vastukaja märksa leebem ja tagasihoidlikum. Esimesed taaralaste ettevõtmisi kirjeldavad ülevaated olid pigem neutraalsed ning taaralasi mainiti neis üldse harva, kuna paljud ettevõtmised leidsid aset koostöös teiste seltsidega.

1930. aastatel läbis taaralaste liikumine tõusu nii liikmete arvu kui ka organisatsiooni tegevuse laienemise osas, kümnendi lõpus toimus aga langus. Põhjuseid oli mitmeid, peamiseks probleemiks kujunesid isiklikud pinged juhtivate taaralaste vahel. Siiski võib oletada, et 1940. aastaks suudeti oma read jälle ühendada, kuid aeg tegutsemiseks lõppes sisuliselt nõukogude okupatsiooniga. Mõningaid märke taaralaste tegevusest leidub ka Saksa okupatsiooni ajast, kuid et suur osa ühingu juhtidest oli langenud repressioonide ohvriks, ei õnnestunud tegevust taaselustada.

Kommentaariid

¹ Uurimistööd on toetanud Eesti Vabariigi Haridus- ja Teadusministeerium (sihtfinantseeritav teadusteema SF0180026s11), Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu ja Kultuuriteooria Tippkeskus.

² Taaraus põhialused sõnastati 1930. aasta kevadeks ning 4. mail otsustati valminud põhikiri anda kohtu- ja siseministeeriumile registreerimiseks. Sama aasta juunis seda ka tehti. Põhikirja registreerimine ei sujunud aga takistusteta. 1930. aasta 29. juuli kohtu- ja siseministri otsusega jäeti usuühingu Hiis põhikiri registreerimata mitmete põhikirjas esinevate vigade tõttu. Taaralased kahtlustasid, et esimesel korral jäeti põhikiri registreerimata "riigivanema Strandmanni, nüüdse Vatikani saadiku kaasmõjul" (Hiis 1933: 92). Järgnevate kuude jooksul tehti põhikirja vajalikud parandused ja uuendused ning esitati see uuesti registreerimiseks. Seegi kord jäeti Hiie põhikiri kohtu- ja siseministri Jaan Hünersoni otsusega registreerimata, viidates taas ebatäpsustele põhikirja sõnastuses. Taaralaste arvates ei olnud mitmekordse tagasilükkamise põhjusteks mitte ettekäändena toodud vormilised puudused, vaid avaliku eelarvamuse surve. Juba 24. aprillil esitati põhikiri kolmandat korda kohtu- ja siseministeeriumile, kuid Hiie põhikiri registreeriti alles 1931. aasta 3. juunil iganemise klausli alusel (Tulnola 2005: 149).

³ Kustas Utuste (kuni 1927. aastani Gustav Kirschbaum) sündis 1884. aasta 25. juulil Võrumaal Kärgula vallas. Kooliteed alustas Pringi valla Siimu külakoolis ning jätkas Valga linnakoolis, mille lõpetas ilmselt 1903. või 1904. aastal. Pärast seda siirdus kohustuslikku sõjaväeteenistusse, mille käigus osales ka 1905. aasta revolutsiooni

süüdmustes. 1913. aasta 1. juunil abiellus Kustas Utuste kirjanik Marta Lepaga. 1915. aastal lõpetas Peterburis inseneriväe lipnikukooli. Alates 1917. aastast osales Pärnus Eesti riikliku iseseisvuse kava ettevalmistamisel. Aastatel 1918–1920 osales Utuste Eesti Vabariigi kaitseväe ja Kaitseliidu korrastamisel ning võttis väejuhatajana osa ka Vabadussõjast. 1920.–1923. aastani tegutses Tallinnas Inseneripataljoni ülemana. Ta teenis mitmetel kohtadel Eesti kaitseväes ning omandas majori auastme. Oma sõjaväelist teenistust jätkas ta ka taaralaste juhina. 1940. aastal Kustas Utuste vangistati ning hukati mahalaskmise läbi 1941. aastal (Tulnola 1968 www.maavald.ee/taarausku.html – 27.03.2012).

- ⁴ Kirjanik Maarda Lepp-Utuste (kuni 1927. aastani Martha Sophie Kirschbaum, ka Marta Lepp, Sophia Vardi) sündis 12. novembril 1883. aastal Vardi vallas. Sellest tulenes ka tema hilisem pseudonüüm Sophia Vardi. Maarda Lepp-Utuste on läinud ajalukku ka poliitikategelasena. Ta osales aktiivselt 1905. aasta revolutsioonis ning saadeti Siberisse, kust 1906. aastal põgenes. Hiljem viibis veel korduvalt vangistuses. Aastatel 1919–1928 tegutses ta aga peamiselt eesti keele õpetajana. Samal ajal avaldas mitmeid näidendeid ning jutte. Kustas Utuste tegi enamiku tööd taarausuliste ideoloogia vallas ning Maarda Lepp-Utuste ülesanded olid ajakirja toimetamine, tsereemoniate e taigade väljatöötamine, muistendi- ja deklamatsioonitekstide koostamine. Maarda Lepp-Utuste suri 11. novembril 1940. aastal (EKM EKLA f 193, m 21: 45, l 1–7).
- ⁵ Konrad Rotschild sündis 19. märtsil 1892. aastal Peterburi kubermangus. Üldhariduse omandas Tallinnas Keisrinna Katarina 6klassilises linnakoolis. Eksternina lõpetas I Petrogradi kadetikorpusel. Sõjaväelise hariduse omandas Petrogradi Vladimiri Sõjakoolis. Sõjaväeteenistuses alates 1915. aastast, ohvitseri auastmes 1916. Teenistuskirja järgi teenis Peeter Suure merekindluses ning oli tegev iseseisvuse väljakuulutamise juures, sundides 24. ja 25. veebruaril 1918. aastal enamlaste valitust Tallinnast lahkuma ja surus maha nende vastuhaku. 25. veebruarist 15. maini 1918 teenis Eesti sõjaväes, võttis osa aasta aega varem toimunud rahvusväeosade loomisest, 28. märtsist 1917 oli Tallinna Eesti Sõjaväelaste Büroo liige ja pärast Ülemkomitee liige. 13. mail 1920 vabastati sõjaväest, asus mõne aja pärast õppima Tartu ülikoolis õigusteadust ja filosoofiat, jäädes seotuks sõjaväeliste ringkondadega. Suri tuberkuloosi tagajärjel Tallinnas 13. detsembril 1927 (EAA f 2100 n 1 s 13625 l 4).
- ⁶ Rahvusliku retoorika kujunemise seisukohalt on rahvuse pärinemise küsimus väga oluline ning sellega tegeldi mõningal määral ka 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi Eesti alguse ajalookäsitlustes. Nn turaani teooria kohaselt pärinesid nii eestlased kui teised soome-ugri rahvad Kesk-Aasiast või Uurali-Altai piirkonnast. Muuhulgas seostati soome-ugrilasi selle idee põhjal mongolite, sumerite ja hunnidega, seda eelkõige keeleliste sarnasustele tuginedes. Turaani teooria eri aspektid näisid toetavat taaralaste arvamust eestlaste kõrgeast kultuurilisest tasemest ning ühes sellega esivanemate arenenud religioonist. Turaani teooria mõju rahvuslikule ajalookäsitlusele võib pidada tagasihoidlikuks ning tuleb tõdeda, et laiemalt seda rahvusluse teenistusse ei rakendatud (vt Kukk 2005: 76–80).
- ⁷ Taaralaste rituaalidega kaasnes peaaegu alati nn uritule põletamine. Urituli süüdati urikivil, mis oli enamasti valmistatud maakivist või kipsist, meenutades väikest piklikku kaljupanka. Urikivi ülemises osas asus auk, kuhu asetati piklik värvilisest metallist toruke süütevedeliku (piirituse) jaoks. Torukese peale olid paigutatud ribad, mis andsid tulele pöörleva kuju. Urikivi võis asuda nii toas kui ka õues, kus selleks

oli ette nähtud spetsiaalne nurk, mille võis ehtida elavate lillede, roheliste okste või kallite mälestusesemetega (ERA f 3587, n 1, s 20a. Üldised ettekirjutused hiisimiseks).

- ⁸ Tõlet oli tilluke hõbedast, laineliste äärtega medaljon, esiküljel kullast leegi kujutis, mida läbis hõbedane tee. Sõna tõlet moodustus eestikeelsetest sõnadest tõde, elu ja tee. Iga pühitsetav pidi tooma veidi mulda talle kõige pühimast paigast. Muld pühitseti uritulel, segati teiste toodud püha mullaga ning pandi tõleti tagaküljel asuvasse avasse, mis suleti igaveseks kaanekesega. See muld pidi sümboliseerima inimese sidet kodumaa ja Hiiega, aga ka esivanemate, oma rahva ja tulevaste põlvvedega. Lisaks pidi tõlet kaitsma selle omanikku kurja, õnnetuste ja haiguste eest. Vähemalt üks tõlet on hoiul Tallinna Linnamuuseumi kogus.
- ⁹ Väidetavalt on säilinud 527 kaarti, mis lubab oletada, et pärast Pühajõe Hiie moodustamist sattusid Võrumaa taaralaste liikmekaardid loodud uue hiie valdusesse (Arjakas 1987: 1001), kuid neid ei õnnestunud säilind arhiivimaterjalide hulgast leida.

Arhiiviallikad

EAA – Eesti Ajalooarhiiv, f 3999 Polli-Peraküla haridusselts. Polli-Peraküla Altkooli juhataja (1906–1919) Hendrik Anso isiklikud materjalid

EKM EKLA – Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv, f 193 – Eesti Kirjanduse Selts, Eesti avalikud tegelased

EKM EKLA f 255 – Maarda Lepp-Utuste isikufond

ERA – Eesti Riigiarhiiv, f 828 – Kustas Utuste isikufond

ERA f 3587 Hengo Tulnola isikufond

TLA – Tallinn Linnaarhiiv, Tallinna Linnavalitsus

Kirjandus

Arjakas, Küllö. Taaralastest ja Kustas Utuste kirjakogust. *Looming* 7, 1987, lk 1001 (<http://www.maavald.ee/taaraus.html?rubriik=11&id=26&op=lugu> – 27. märts 2012).

Deemant, Kaupo. Taarausulisest liikumisest (Võistlustöö). Tallinn, 1983.

Deemant, Kaupo 1988. Taarausulistest. Kultuuriloolist. *Edasi* 101 (30. aprill) lk 4; 106 (7. mai) lk 5 (<http://www.maavald.ee/taaraus.html?rubriik=11&id=29&op=lugu> – 27. märts 2012).

Hiis 1930/1 = Taarast ja jumalast. *Hiis: taarausuline ajakiri* 1. Tallinn: Edu, lk 2.

Hiis 1930/2 = Kuidas pühitseme oma jõule? *Hiis: taarausuline ajakiri* 2. Tallinn: Edu, lk 28–29.

Hiis 1933 = Ülevaade Hiie tegevusest E.V. 15. aastal. *Hiis*. Taarausuline ajakiri 4. Tallinn: Edu, lk 91.

HT 1934/1 = *Hiie Teated* nr 1 1934, lk 4.

- HT 1934/4 = *Hiie Teated* nr 4, Tallinn, 1934, lk 2.
- HT 1934/1 = *Hiie Teated*: 3. ringkiri. Väljaandja Hiie juhatus. Tallinn: Vaba Maa, lk 1.
- Kalamees, Ado (Ernst Raudsepp) 1930. "Taara avitab!" Meenutusi ühest koosolekust. *Nool* 35, 26. juuli, lk 5.
- Kukk, Kristi 2005. *Rahvuse arengu peegeldumine ajalookäsitlustes Eesti näitel*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Lepp, Marta (Maarda Lepp-Utuste) 1930. Taara usu taigadest (rituaalidest). *Hiis: taarausuline ajakiri* 2. Tallinn: Edu, lk 40–41.
- Luiga, Juhan 1908. Eesti muinasusk. *Eesti Kirjandus*. Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne I, Tartu.
- Luiga, Juhan 1918. Soomesugu usk. *Eesti Kirjandus* 1–2. Tartu.
- PL 1930 = Taaralaste usutunnistus. *Päevaleht* 196, 22. juuli, lk 3.
- PL 1933 = Sõjamäe hiis ülesehitamisel. *Päevaleht* 336, 9. detsember, lk 3.
- PL 1934 = Taarausulised oma kalmistut asutamas. *Päevaleht* 17, 18. jaanuar, lk 6.
- PM 1935 = Eestis ligi 30 usku. 874.026 luterlast ja 212.764 ap.-õigeusulist. 171 taarausulist ja 7093 usuta inimest. *Postimees* 135, 19. mai, lk 5.
- Põhikiri 1938 = *Usühingu Hiis põhikiri*. Tallinn: Graafika.
- Rotschild, Konrad 1926. *Kultuuri probleem*. Esitatud Kaitseväe Kultuur-selgitustöö kursustel 1925/26 a. Tallinn: Kindralstaabi VI osakond, Merejõudude Staabi kivitruk.
- Theophilus [August Annist] 1939. Kas "Vana-Eesti usundi" või – kristluse uuestielustus? *Akadeemia* 1, lk 54.
- Tulnola, Hengo 2005. Lumi, Huko (toim). *Tee ellujäämisele: taaralase Hengo Tulnola elu ja võitlus*. Võru: H. Lumi.
- Tulnola, Hengo 1968. Kustas Utuste (kuni 1927. a. Gustav Kirshbaumi) elutöö peatähised. *Maavalla Koja kodulehekülg* (<http://www.maavald.ee/taarausuk.html?rubriik=11&id=438&op=lugu> – 27. märts 2012).
- Utuste, Kustas (Kustas) 1927. Märkus H. Prantsu kirjutise puhul. *Sõdur*. Sõjaasjanduse ajakiri 9, Tallinn, lk 203-204.
- Utuste, Kustas. Loomulikul teel. *Hiis*. Taarausuline ajakiri nr 1. Tallinn, Edu, 1930a, lk 9–10.
- Utuste, Kustas 1930b. Mõnd Taara usust. *Kaitse Kodu!* Eesti Kaitseliidu häälekandja, 6. aastakäik nr 20. Tallinn: Kaitseliidu Peastaap, lk 481.
- Utuste, Kustas 1938. Usust ja uskumisest. *Akadeemia* 6. Tartu: Postimees, lk 369.
- VV 1940 = Jüriöö. *Vaimne Vabadusvõitlus*. Usu ja rahvusaate ajakiri 5. Tallinn, lk 21.

Summary

Efforts to construct national religion in Estonia in the 1920s–30s – Taara belief

Triin Vakker

Key words: Taara belief, Hengo Tulnola, Turan idea, religious association Hiis, Kustas Utuste, Maarda Lepp-Utuste

One of the more colourful mediums of the national frame of mind and mentality in pre-occupation Estonia was the Taara movement in the 1920s–1930s. The Taara-believers, who were united in their concern regarding the intellectual confusion brought about by the achievement of national independence, and disturbed by the cultural elite's excessive receptivity regarding the ideas widespread in Europe, decided to stay true to their forefathers' intellectual legacy, and lay it as a basis for a religious movement characteristic of and close to the Estonian soul. The principal idea was that a nation's highest goal should be its intellectual and cultural independence; political freedom was considered to be a significant tool in obtaining and protecting this goal. In order to reach intellectual freedom, the presence of a nation's own national religion was vital. In other words, the Taara-believers regarded faith as the fundamental basis for culture and spirituality, and intellectual freedom thus unthinkable without a national religion.

During the first years of activity the Taara-movement was relatively small in numbers; the confined circle of activists started to devise the foundations national religion. It is safe to say that the starting period is best characterised by ideological search, expressed, above all, by two different approaches to national religion. On the one hand, there was common consent that the forefathers' faith had not been preserved in its original form, and therefore only the few existing scraps of knowledge could be used to develop a religion corresponding to the modern world. In the Taara-believers view, the religion had to be in constant development together with the nation, and also keep abreast of the latest scientific achievements. On the other hand, dissenting opinions of how to present the religion arose. Some of the pioneers of the Taara-movement cultivated the idea of establishing the Turan-society instead. But the prevailing image was still an independent religion characteristic of the Estonians, which was not to be organisationally related with associations propagating Turan or any other similar national belief.

In addition to ideological arguments, efforts to design the religious practices and traditions were also made. The primary focus was on the major events in a person's life and the development of the related rituals. Several traditions regarding the celebration of national holidays, important also in the movement's latter activities, were initiated as well. The development of the religion's own practices and holidays saw a significant upturn in the movement's activity in the 1930s. The rituals were being more and more extensively introduced outside the Taara-believers' circle. In addition to celebrating the established holidays, several cultural and social events were organised both in and outside the circle. Another significant topic during the first years was the propagation of the idea of creating and developing the genuine culture.

The Taara-believers' movement reflected the national tendencies rife in Estonia between the two world wars, but it must be said that it is quite an unusual expression of national concepts. Nevertheless, the Taara-believers and their society form an integral part of thought and religion in pre-occupation Estonia, and therefore deserve close attention and analysis.